

DOI: 10.30546/120124.2024.1.026.

VƏRƏSƏLİK MÜNƏSİBƏTLƏRİNDƏN YARANAN MÜBAHİSƏLƏR ÜZRƏ BEYNƏLXALQ MƏHKƏMƏ AIDIYYƏTİNİN MÜƏYYƏN EDİLMƏSİ

Qafarova Xanımana Rüstəm qızı
Bakı Dövlət Universiteti, Beynəlxalq xüsusi
hüquq və Avropa hüququ kafedrasının müəllimi,
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru,
xanim84.84@mail.ru

Xülasə

Məqalədə müəllif tərəfindən xüsusi beynəlxalq vərəsəlik münasibətlərində yurisdiksiya kolliziyasının düzgün müəyyən edilməsi məsələsi təhlil edilir. Bu istiqamətdə hüquq sistemləri arasında müqayisəli təhlil aparılmışdır. Beynəlxalq məhkəmə aidiyyətinin müəyyən edilməsində əsas mənbə kimi çıxış edən beynəlxalq çoxtərəfli və ikitərəfli müqavilələrin normaları təhlil edilmiş, milli qanunvericiliyin normaları ilə müqayisəli şəkildə araşdırılmışdır.

Açar sözlər: məhkəmə aidiyyəti, müqavilə, vəsiyyətnamə, milli qanunvericilik

Müasir dövrdə dövlətin beynəlxalq münasibətlərdə hansı formada iştirak etməsindən asılı olmayaraq, müxtəlif dövlətlərin hüquqi və fiziki şəxsləri arasında yaranan şəxsi əmlak və qeyri-əmlak münasibətlərini beynəlxalq hüquq normaları olmadan tənzimləmək mümkün deyildir. Yuxarı qeyd olunduğu kimi beynəlxalq vərəsəlik münasibətləri bir neçə dövlətin hüquq qaydası ilə əlaqəli mövcud olur [6, s.288]. Bu isə o deməkdir ki, münasibətin tənzimlənməsi üçün səlahiyyətli hüquq qaydanın müəyyən edilməsi yalnız tətbiq ediləcək hüquq sistemini deyil, eyni zamanda mövcud münasibətdən irəli gələn mübahisələrə baxılması istiqamətində səlahiyyətli orqanın da seçilməsini şərtləndirir.

Xarici elementli, başqa sözlə desək, beynəlxalq xarakterli münasibətlərin tənzimlənməsində münasibətə tətbiq olunacaq səlahiyyətli hüququ müəyyən etməzdən öncə həmin məhkəmə işinə baxmaqda hansı məhkəmənin səlahiyyətli olub-olmadığını müəyyən etmək lazımdır. Başqa sözlə desək, səlahiyyətli hüququ müəyyən etməzdən öncə, beynəlxalq xarakterli işdə ilk öncə beynəlxalq məhkəmə aidiyyətini müəyyən etmək gərəklidir. Vərəsəlik münasibətlərinin beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsi zamanı məhkəmə aidiyyətinin düzgün müəyyən olunması gələcəkdə məhkəmə qərarlarının tanınıb icra olunmasında xüsusi əhəmiyyətə malikdir [54].

Bu paraqrafda beynəlxalq vərəsəlik münasibətlərində hansı məhkəmələrin səlahiyyətli olub-olmadığı, səlahiyyətin hansı norma və hansı sənədlər əsasında müəyyən edilməsi, dövlətimizin imzalamış olduğu ikitərəfli və çoxtərəfli hüquqi yardım haqqında müqavilələr, Avropa İttifaqında 2012-ci ildə qəbul olunmuş Reqlamentin müddəaları təhlil edilmişdir.

Bir hüquqi münasibət və ya hadisənin bütün elementləri yalnız bir dövlətlə bağlıdırsa və ya hər hansı xarici dövlətlə əlaqədən söhbət getmirsə, bu zaman həmin münasibətlərin tənzimlənməsi yalnız daxili hüququn üzərinə düşür [52, s.1025-1066]. Nəzərə alsaq ki, beynəlxalq xarakterli vərəsəlik münasibəti bir neçə dövlətin qanunvericiliyi ilə əlaqəlidir, o halda bu münasibətdən irəli gələn mübahisəyə baxmağa ən azı onunla bağlı olan iki dövlətin məhkəməsinin iddialı olmasının şahidi olacağıq. Bu zaman isə müəyyən çətinliklər yaranır. Çətinlik ondan ibarətdir ki, dövlətlərin qanunvericilikləri beynəlxalq məhkəmə aidiyyətinə aid olan hüquq normalarını müstəqil olaraq öz milli qanunvericilikləri ilə müəyyən edirlər.

Nəticədə isə bu müstəqillik münasibətlə bağlı olan dövlətlərin beynəlxalq məhkəmə aidiyyətinə aid olan hüquq normalarının özünəməxsus olması və yekunda mübahisəli vəziyyətin yarandığı halda müvafiq olaraq ziddiyyətin (yurisdiksiya kolliziyasının) yaranmasını şərtləndirir [2, s.187]. Beynəlxalq xüsusi hüquqda yurisdiksiya (jurisdictio) termini xarici elementli mülki işləri həll etmək üçün dövlətin məhkəməsinin beynəlxalq səlahiyyətə malik olmasını ifadə edir [3, s.132]. Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə görə, ölkədə fəaliyyət göstərən məhkəmələrin belə bir səlahiyyətə malik olması üçün iki şərt tələb olunur: 1) mübahisədə iştirak edən şəxslərdən hər hansı birinin xarici şəxs olması; 2) işdə iştirak şəxsin Azərbaycan Respublikasında yaşayış yeri, olduğu yer və adətən gəldiyi yer olsun. Bu tələblər Mülki Prosesual Məcəllənin (bundan sonra - MPM) 440.1-ci maddəsində təsbit olunur. Həmin maddədə qeyd olunur ki, Azərbaycan Respublikasının məhkəmələri mülki və kommərsiya məsələləri üzrə beynəlxalq səlahiyyətə bu şərtlə malikdirlər ki, işdə tərəflərdən hər hansı biri xarici şəxs olsun, onun Azərbaycan Respublikasında yaşayış yeri, olduğu yer və adətən gəldiyi yer olsun.

Yurisdiksiya kolliziyasının yaranması onunla bağlıdır ki, ayrı-ayrı ölkələrdə məhkəmə aidiyyətini müəyyənləşdirməkdən ötrü müxtəlif meyarlardan istifadə olunur. Həmin meyarlara beynəlxalq xüsusi hüquq elmində məhkəmə aidiyyətini müəyyən etməyin əlamətləri deyilir [1, 330]. Məsələn, şəxs dünyasını dəyişib və onun son daimi yaşayış yeri Azərbaycan Respublikası olub. Miras əmlakı iki hissədən ibarətdir. Yeni mirasın daşınar olan hissəsi Azərbaycan Respublikasında, digər hissəsi isə daşınmaz miras əmlak olaraq başqa dövlətin ərazisində yerləşir. Bu zaman belə bir sual yaranır ki, xarici dövlətin ərazisində yerləşən daşınmaz miras əmlakla bağlı hər hansı sərəncam vermək səlahiyyətinə Azərbaycan Respublikasının məhkəmələri malikdirlərmi? Məhz bu sualın cavabını tapmaq beynəlxalq məhkəmə aidiyyətini müəyyən etmək deməkdir. Yeni səlahiyyətli hüququ müəyyən etmək, səlahiyyətli məhkəmə aidiyyətini müəyyən etmək deyildir. Beynəlxalq məhkəmə aidiyyətinin düzgün müəyyən edilməməsi zamanı səlahiyyətli hüququn müəyyən edilməsi böyük əhəmiyyət kəsb etmir.

Qeyd olunduğu kimi, beynəlxalq məhkəmə aidiyyəti dediyimiz zaman xarici elementli məhkəmə işinə baxmaqda hansı məhkəmənin səlahiyyətli olmasının müəyyən edilməsi başa düşülür. Beynəlxalq məhkəmə aidiyyəti hansı meyarlar əsasında müəyyən olunur? Məhkəmə aidiyyəti əsasən ya tərəflərin son daimi yaşayış yeri (lex domicili), ya əşya hüquqlarında olduğu kimi əşyanın olduğu yer (lex rei sitae) və vətəndaşlıq prinsipi əsasında müəyyən olunur.

Aidiyyət özü iki formada mövcuddur. Birinci formada aidiyyət dediyimiz zaman yerli məhkəmə aidiyyətindən söhbət gedir. Yeni hər hansı məhkəmə işinə baxmaqda hansı yerli məhkəmənin səlahiyyətli olması başa düşüldüyü halda, digəri beynəlxalq məhkəmə aidiyyəti kimi hansı dövlətin məhkəməsinin həmin məhkəmə işinə baxmaqda səlahiyyətli olub-olmamasıdır.

Beynəlxalq hüquqda beynəlxalq məhkəmə aidiyyətinin vahid bir sistemi mövcud deyildir. Bu nə deməkdir? Yeni hər dövlət öz dövlətinin beynəlxalq məhkəmə aidiyyətini öz qanunvericilik normaları əsasında müəyyən edir. Lakin bu zaman müəyyən istisnalar olur ki, bu istisnalar kimi beynəlxalq müqavilələrin normalarını qeyd edə bilərik. Bu zaman söhbət həm çoxtərəfli, həm də ikitərəfli hüquqi yardım haqqında beynəlxalq müqavilələrdən gedir. Əgər dövlətin imzalamış olduğu müqavilələrdə beynəlxalq məhkəmə aidiyyəti ilə bağlı norma mövcuddursa, bu daxili qanunvericiliyin normalarının tətbiqini istisna edir. Lakin çox təəssüf olsun ki, beynəlxalq vərəsəlik münasibətləri sferasında məhkəmə aidiyyəti ilə bağlı universal beynəlxalq müqavilələr mövcud deyildir. Məhz bu baxımdan bu sferadakı münasibətlərin beynəlxalq tənzimlənməsi bu məsələlər sferasında eyni zamanda beynəlxalq məhkəmə aidiyyətinin müəyyən edilməsi demək olar ki, ikitərəfli hüquqi yardım haqqında müqavilələr vasitəsi ilə həyata keçirilir. Deyək ki, Azərbaycan Respublikası ilə digər xarici dövlət arasında xarici elementli vərəsəlik münasibəti yaranır. Lakin Azərbaycan Respublikası həmin dövlətlə nə çoxtərəfli, nə də ikitərəfli hüquqi yardım haqqında müqavilənin iştirakçısı deyildir. Yeni vərəsəlik münasibətinə baxmaqda iki dövlətin məhkəməsi səlahiyyətli oldu. Lakin bu münasibəti tənzimləyən, daha doğrusu beynəlxalq yurisdiksiyanı müəyyən edən beynəlxalq müqavilə yoxdur.

Bu zaman nə baş verir? Beynəlxalq məhkəmə aidiyyəti hansı formada, hansı normativ sənədin müddəaları əsasında müəyyən edilir. Azərbaycan Respublikasında beynəlxalq məhkəmə aidiyyəti MPM-in normaları əsasında müəyyən olunur.

Qeyd edək ki, məhkəmə aidiyyətinin müəyyən edilməsi ilə bağlı qanunvericiliyimizdə iki qrup normalar nəzərdə tutulmuşdur. Birinci qrup normalar milli məhkəmələrin aidiyyət məsələsini müəyyən edir. Hansı ki, milli məsələlərə baxmaqla bağlı məhkəmə aidiyyəti predmet və ərazi üzrə müəyyən edilir (maddə 24-45). İkinci qrup maddələr isə beynəlxalq aidiyyət məsələsini müəyyən edir (maddə 439-461).

Beynəlxalq vərəsəlik münasibətlərində beynəlxalq məhkəmə aidiyyətinin müəyyən edilməsi, qeyd etdiyimiz kimi ikinci qrup maddələr əsasında həyata keçirilməlidir. Bunun əksinin edilməsi isə doğru deyildir. Deməli, beynəlxalq vərəsəlik hüquq münasibətlərində məhkəmə aidiyyəti müəyyən edilərkən həm dövlətin imzalamış olduğu beynəlxalq müqavilələr, həm də MPM normaları qarşılıqlı şəkildə nəzərdən keçirilməlidir.

MPM-də beynəlxalq vərəsəlik münasibətlərində məhkəmə aidiyyətinin müəyyən edilməsi ilə bağlı konkret bir maddə nəzərdə tutulmuşdur. MPM-in 443.0.11-ci maddəsi bu məsələyə həsr olunmuşdur. Qeyd edək ki, hər hansı bir normanı tətbiq etdiyimiz zaman ilk öncə həmin norma təhlil olunmalıdır. Məsələn, qanunvericilikdə və ya beynəlxalq müqavilələrdə son yaşayış yeri, gəlidiyi yer, son daimi yaşayış yeri terminlərindən istifadə olunur. Məzmun baxımından bu terminlər fərqli mənaları özündə ehtiva edir. Məhz bu baxımdan normanı tətbiq edən zaman ilk öncə həmin normanın məzmunu düzgün müəyyən olunmalıdır. Məsələn, MPM-in 443.0.11-ci maddəsində qeyd olunur ki, vəsiyyət edən şəxs öldüyü zaman yaşayış yeri və ya gəlidiyi yer Azərbaycan Respublikası olarsa və ya əmlakı onun ərazisində yerləşərsə, Azərbaycan Respublikasının məhkəmələri səlahiyyətli hesab olunurlar. İlk öncə qeyd edək ki, miras qoyan şəxsin vəsiyyət edən termini ilə müəyyən olunması nə Mülki Məcəllənin, nə “Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun, nə də hüquqi yardım haqqında dövlətimizin imzalamış olduğu müqavilələrin normaları ilə uyğun deyildir. Belə ki, qeyd etdiyimiz qanunvericilik aktlarında ölmüş şəxs miras qoyan şəxs kimi müəyyən edilmişdir. Miras qoyan isə bildiyimiz kimi qanunvericiliyimizdə iki formada təzahür edir: vəsiyyətnamə üzrə miras qoyan, qanun üzrə miras qoyan şəxs. MPM-in 443.0.11-ci maddəsini oxuduğumuz zaman belə aydın olur ki, məhkəmələr yalnız xarici elementli vəsiyyət üzrə vərəsəlik münasibətlərində beynəlxalq yurisdiksiyaya malikdirlər. Yəni beynəlxalq xarakterli qanun üzrə vərəsəlik münasibətlərində səlahiyyətə malik deyillər. Belə olduğu halda qanun üzrə vərəsəliyə aid xüsusi normanın olmadığı və belə bir normanın MPM-yə daxil edilməsi, yaxud vəsiyyət edən termininin miras qoyan şəxs termini ilə əvəz olunması daha düzgün olardı. Mövcud boşluğu iki üsulla aradan qaldırmaq olar: 1) 443.0.11-ci maddədəki “vəsiyyət edənin” anlayışını “miras qoyanın” kimi təfsir etmək yolu ilə bu maddənin müddəalarını eyniliklə qanun üzrə vərəsəliyə də şamil etmək; 2) müraciətə baxılması üçün hüquqi əsas kimi MPM-in 440.1-ci maddəsində təsbit olunan “Azərbaycan Respublikasının məhkəmələri mülki və kommertiya mübahisələri üzrə beynəlxalq səlahiyyətə bu şərtlə malikdirlər ki, işdə iştirak edən şəxslərdən hər hansı biri xarici şəxs olsun, onun Azərbaycan Respublikasında yaşayış yeri, olduğu yer və adətən gəlidiyi yer olsun” ümumi normadan istifadə oluna bilər.

Hətta bununla yanaşı, “Normativ hüquqi aktlar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası Qanununu göstərə bilərik ki, həmin Qanunun 56.0.2-ci maddəsində qeyd olunur ki, normativ hüquqi aktlarda eyni mənada müxtəlif terminlərin istifadəsi yol verilməzdir. Yəni “vəsiyyət qoyan şəxsin” termini eyni mənayı ifadə etsə belə, “miras qoyan şəxsin termini” kimi MPM-də istifadə edilməsi düzgün deyildir?

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, MPM-in 440.1-ci maddəsinə nisbətə 443.0.11-ci maddəsi xüsusi norma formasında müəyyən olunmuşdur. Müvafiq qanunvericiliyin 443.0.11-ci maddəsi vərəsəliklə bağlı nə müqavilə, nə də müstəsna beynəlxalq məhkəmə aidiyyətini deyil, alternativ məhkəmə aidiyyətini müəyyən edir.

Beynəlxalq vərəsəlik münasibətlərində beynəlxalq məhkəmə aidiyyəti müəyyən edilərkən yalnız MPM-in sözü gedən normasına istinad edə bilmərik. Doğrudur, MPM-in 443.0.11-ci maddəsi beynəlxalq məhkəmə aidiyyətini müəyyən edir. Lakin bu norma ümumilikdə bütün dövlətlərə münasibətdə müəyyən olunmuş ümumi bir normadır. Belə ki, Azərbaycanda yaşayan və vəfat edən şəxsin Rusiya Federasiyasında yerləşən daşınmaz əmlakı var. Bu zaman belə bir sual yaranır, həmin miras əmlakla münasibətdə biz MPM-in həmin normasını tətbiq edərək beynəlxalq məhkəmə aidiyyətini müəyyən edə bilərikmi? Xeyr. Nəyə görə? Çünki bildiyimiz kimi Rusiya ilə Azərbaycan arasında həm ikitərəfli, həm də çoxtərəfli müqavilələr var. Həmin beynəlxalq müqavilələrdə isə beynəlxalq məhkəmə aidiyyətini müəyyən edən kollizion normalar mövcuddur. Konstitusiyamızın 151-ci maddəsinə görə isə beynəlxalq müqavilələr daxili normativ aktlardan daha üstün hüquqi qüvvəyə malikdir.

Beynəlxalq müqavilənin normalarını tətbiq etmədən öncə nə müəyyənləşdirilməlidir? Deyək ki, xarici elementli vərəsəlik münasibətlərində məhkəmə aidiyyətinin müəyyən edilməsinə dair çoxtərəfli beynəlxalq müqavilələrdə normalar nəzərdə tutulmuşdur. Lakin həmin normalar tətbiq edilmədən öncə həmin müqaviləyə, məsələn, hansısa qeyd-şərtin edilib-edilməməsi məsələsi, müqavilənin qüvvədə olub-olmaması və s. məsələlər müəyyən olunmalıdır.

Qeyd etdik ki, Azərbaycan Respublikası əksər dövlətlərlə ikitərəfli hüquqi yardım haqqında müqavilələr, eyni zamanda çoxtərəfli müqavilələr imzalamışdır. Həmin müqavilələrdə beynəlxalq vərəsəlik münasibətlərində beynəlxalq məhkəmə aidiyyətinin müəyyən edilməsi ilə bağlı xüsusi maddələr nəzərdə tutulmuşdur.

Eyni zamanda Azərbaycan Respublikası hüquqi yardım haqqında MDB çərçivəsində olan 1993-cü il Minsk, 2002-ci il Kişinyov konvensiyasının iştirakçısıdır. Hər iki konvensiyada xarici elementli vərəsəlik münasibətlərində səlahiyyətli məhkəmənin müəyyən edilməsi ilə bağlı normalar müəyyən olunmuşdur. 1993-cü il Minsk konvensiyasının 48-ci maddəsi 2002-ci il Kişinyov konvensiyasının 51-ci maddəsində “Daşınar miras əmlakla bağlı səlahiyyətli icraat orqanı miras qoyanın öldüyü zaman ərazisində yaşadığı, daşınmaz miras əmlakla bağlı isə səlahiyyətli icraat orqanı miras əmlakın yerləşdiyi razılığa gələn tərəf hesab olunur” kimi müəyyən edilmişdir. Hər iki konvensiyada miras əmlakla bağlı beynəlxalq məhkəmə aidiyyəti müəyyən edilən zaman miras əmlak daşınar və daşınmaz əmlaklar kimi bölünmüşdür. Bu isə bizim MPM-in 443.0.11-ci maddəsi ilə fərqlilik təşkil edir. Belə ki, MPM-in müvafiq normasına nəzər saldıqda həmin normanın iki hissədən ibarət olduğunu görürük. Müvafiq normanın birinci hissəsində qeyd olunur ki, ölmüş şəxsin olduğu yer və ya gəldiyi yer Azərbaycan Respublikasının ərazisi olarsa, ikinci hissəsində isə ölmüş şəxsin miras əmlakı onun ərazisində yerləşərsə, Azərbaycan Respublikasının məhkəmələri beynəlxalq yurisdiksiyaya malik olurlar. Müvafiq normanı təhlil etdiyimiz zaman həmin normada beynəlxalq məhkəmə aidiyyətini müəyyən edərkən miras əmlakın daşınar və ya daşınmaz əmlaklara bölünmədən vahid rejim əsasında müəyyən edildiyinin şahidi oluruq. Bu isə yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi beynəlxalq müqavilələrdə mövcud olan normalarla fərqlilik təşkil edir.

Azərbaycan Respublikasının imzalamış olduğu ikitərəfli hüquqi yardım haqqında müqavilələrdə aidiyyətin müəyyən edilməsi ilə bağlı xüsusi maddələr nəzərdə tutulmuşdur. Ümumiyyətlə, qeyd etdik ki, vərəsəlik münasibətlərində beynəlxalq məhkəmə aidiyyətinin müəyyən edilməsində miras qoyan şəxsin daimi yaşayış yeri, onun vətəndaşı olduğu dövlət və ya daşınmaz əmlakın yerləşmə yerinin xüsusiyyətləri nəzərə alınır. Müqavilələri mövcud fərqlərə və oxşarlıqlara görə aşağıdakı formada qruplaşdırmaq mümkündür.

Birinci qrup ikitərəfli hüquqi yardım haqqında müqavilələrdə miras qoyan şəxsin vətəndaşı olduğu dövlət əsas götürülərək, beynəlxalq məhkəmə aidiyyəti müəyyən edilir. Həmin müqavilələr sırasında Azərbaycan Respublikasının Gürcüstan və Özbəkistan respublikaları ilə bağlamış olduğu ikitərəfli hüquqi yardım haqqında müqavilələri qeyd edə bilərik. Adlarını qeyd etdiyimiz müqavilələrdə məhkəmə aidiyyətinin müəyyən olunması aşağıdakı formada qeyd edilmişdir: 1) daşınar əmlakla bağlı vərəsəlik işlərində icraat miras qoyan şəxsin öldüyü zaman vətəndaşı olduğu

Razılığa gələn dövlətin səlahiyyətli orqanları;

2) daşınmaz əmlakla bağlı vərəsəlik işlərində icraat daşınmaz əmlakın yerləşdiyi razılığa gələn dövlətin səlahiyyətli orqanları tərəfindən həyata keçirilir. Göründüyü kimi birinci qrup ikitərəfli hüquqi yardım haqqında müqavilələrdə daşınar əmlaka münasibətdə səlahiyyətli məhkəmənin müəyyən edilməsi miras qoyan şəxsin vətəndaşlığı əsasında müəyyən olunur. Təbii ki, bu zaman ikili vətəndaşlığı olan şəxslər istisnaqlıq təşkil edirlər. Bildiyimiz kimi, həmin şəxslərdə sıx bağlılıq prinsipi əsas götürülür. Yeni daim yaşadığı dövlətin qanunvericiliyi əsasında müəyyən edilir.

İkinci qrup ikitərəfli hüquqi yardım haqqında müqavilələrdə beynəlxalq məhkəmə aidiyyəti son daimi yaşayış yeri prinsipi əsasında müəyyən edilir. Bu qrup ikitərəfli hüquqi yardım haqqında müqavilələrə Rusiya, Moldova, İran və Qazaxıstan dövlətləri ilə bağladığı müqavilələri aid edə bilirik. Həmin müqavilələrdə beynəlxalq məhkəmə aidiyyəti aşağıdakı formada müəyyən olunmuşdur: 1) daşınar əmlakla bağlı vərəsəlik işlərində icraat miras qoyan şəxsin son daimi yaşayış yeri; 2) daşınmaz əmlakla bağlı vərəsəlik işlərində icraat daşınmaz miras əmlakın yerləşdiyi Razılığa gələn dövlətin səlahiyyətli orqanları tərəfindən həyata keçirilir.

Göründüyü kimi bu qrup ikitərəfli hüquqi yardım haqqında müqavilələr fərqli hüquqi rejim müəyyən edərək miras qoyan şəxsin hansı ölkənin vətəndaşı olmasından asılı olmayaraq, beynəlxalq məhkəmə aidiyyətini müəyyən edərək onun son daim yaşayış yeri əsas götürürlər.

Üçüncü qrup müqavilələr isə özündə daşınar əmlaka münasibətdə beynəlxalq məhkəmə aidiyyətini müəyyən edən xüsusi norma nəzərdə tutmuşdur. Belə ki, həmin müqavilələrdə qeyd olunur ki, ölmüş şəxsin bütövlükdə daşınar əmlakı son daimi yaşayış yeri olmayan dövlətin ərazisində yerləşsə və vərəsələrin hər birinin razılığı varsa, o zaman səlahiyyətli məhkəmə daşınar əmlakın yerləşdiyi dövlətin məhkəməsi hesab edilir. Bu məsələdə xüsusi vurğu daşınar əmlakın bütövlükdə bir dövlətin ərazisində olmasıdır. Özündə bu formada müddəa nəzərdə tutan ikitərəfli hüquqi yardım haqqında müqavilələr sırasında Azərbaycan Respublikasının İranla, Qırğızıstan, Moldova və Rusiya dövlətləri ilə imzaladığı müqavilələri göstərə bilirik. İ.Q.Medvedev, V.V.Yarkov "Beynəlxalq vərəsəlik mübahisələrinin həlli ilə bağlı bəzi mübahisələr haqqında" adlı məqalədə qeyd edirlər ki, müqavilədə bu formada bir müddəanın olması tamamilə lüzumsuzdur. Belə ki, məqalədə qeyd olunur "Bu norma hələ roma hüququndan məlum olan əşyalar sahibinin ardınca gedir hüquqi aksiomasına ziddir" [8]. Müəllifin fikri ilə razı deyilik. Nəyə görə? Deyək ki, şəxs Azərbaycan Respublikasının vətəndaşıdır, son daimi yaşayış yeri Rusiya Federasiyasıdır, lakin faktiki yaşayış yeri isə Türkiyə ərazisidir. Daşınar əmlakı da məhz bu baxımdan Türkiyədə şəxsin özü ilə birlikdə olmuşdur.

Hüquq ədəbiyyatında da qeyd edildiyi kimi, daşınmaz əmlaka münasibətdə istisna məhkəmə aidiyyəti əmlakın yerləşdiyi dövlətə məxsusdur. Qeyd olunan bu fikri apardığımız araşdırmanın ilkin nəticəsi olaraq da, qeyd edə bilirik.

Azərbaycan Respublikasının bağlamış olduğu ikitərəfli hüquqi yardım haqqında müqavilələr sırasında xüsusi fərqlilik Litva dövləti ilə bağlamış olduğu müqavilədə özünü göstərir. Belə ki, həmin müqavilədə qeyd olunur ki, daşınar miras əmlakla bağlı məhkəmə aidiyyəti əşyanın olduğu, daşınmaz miras əmlakda isə həmin mirasın yerləşdiyi dövlətin məhkəməsi səlahiyyətli hesab olunur. Yəni bu zaman şəxsin nə daim yaşadığı yer, nə vətəndaşı olduğu dövlət, nə də faktiki olduğu dövlət heç bir halda nəzərə alınmır. Daşınar əmlakın məhkəmə aidiyyəti sadəcə onun olduğu yerin dövlətinə məxsus olur. İkitərəfli hüquqi yardım haqqında müqavilələri tədqiq etdiyimiz zaman müəyyən maraqlı məqamlarla rastlaşa bilirik. Məsələn, miras qoyan şəxs Azərbaycan Respublikasının vətəndaşıdır, şəxsin son daimi yaşayış yeri Gürcüstan dövlətinin ərazisidir. Şəxsin daşınar əmlakı müəyyən hissələr formasında həm Azərbaycan Respublikası, həm Gürcüstan, həm də Rusiya Federasiyasının ərazisində yerləşir. Bu zaman belə bir sual meydana çıxır ki, daşınar əmlaka münasibətdə hansı ikitərəfli hüquqi yardım haqqında müqavilənin normaları əsas götürüləcək? Çünki qeyd etdiyimiz dövlətlərlə bağlanmış olan müqavilələrin şərtləri ziddiyyət təşkil edir. Belə ki, dövlətimizin Rusiya Federasiyası ilə bağlamış olduğu ikitərəfli müqaviləyə əsasən, əgər daşınar əmlaka münasibətdə beynəlxalq məhkəmə aidiyyəti ölmüş şəxsin son daimi yaşayış yeri (lex domicile) əsasında müəyyən olunursa, Gürcüstanla bağlamış olduğu müqavilədə bu səlahiyyət vətəndaşlıq prinsipi əsasında müəyyən olunur.

Ümumiyyətlə, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, ikitərəfli hüquqi yardım haqqında müqavilələrdə fərqli rejimlər müəyyən olunmuşdur. Yuxarıda adını çəkdiyimiz məqalədə İ.Q.Medvedev, V.V.Yarkov qeyd edirlər ki, bu məsələnin konkret həlli mövcud deyil və hər bir məsələyə fərdi yanaşmaq lazımdır. Müəlliflərin fikrinə əlavə olaraq qeyd etmək istərdik ki, ikitərəfli hüquqi yardım haqqında müqavilələrin normaları eyni hüquqi rejim müəyyən etmədiyi halda daha əlverişli rejimin seçilməsi daha məqsədemüvafiq olardı. Belə ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz işdə xarici element özünü həm obyekt, həm də subyekt formasında göstərir. Bu, dövlətimizin fərqli dövlətlərlə bağladığı müqavilələrin maddələri ilə qeyd üst-üstə düşür. Məhz bu baxımdan düşünürük ki, bu halda çoxtərəfli hüquqi yardım haqqında müqavilənin normalarının tətbiq olunması daha əlverişli formada tənzim olunmanı təmin edir. Azərbaycan Respublikası həm 1993-cü il Minsk, həm də 2002-ci Kişinyov konvensiyalarının iştirakçısıdır. Lakin Gürcüstan 2002-ci il Kişinyov konvensiyasının iştirakçısı olmadığı üçün həmin konvensiyanın müddəalarını qeyd etdiyimiz münasibətə tətbiq etmək mümkün deyil. 2002-ci il Kişinyov konvensiyasının 121-ci maddəsində qeyd olunur ki, bu konvensiyanın iştirakçısı olan dövlətlər arasında 1993-cü il Minsk konvensiyası qüvvədən düşmüş hesab olunur. Eyni zamanda Kişinyov konvensiyasının iştirakçısı olmayan dövlətlər arasında münasibətlərin tənzimlənməsinə Minsk konvensiyasının müddəaları tətbiq olunur. Məhz bu baxımdan düşünürük ki, haqqında danışılan beynəlxalq vərəsəlik münasibətinə çoxtərəfli 1993-cü il Minsk konvensiyasının tətbiq olunması ən optimal çıxış yoludur.

Yuxarıda məhkəmə aidiyyətinin müəyyən edilməsi üzrə ikitərəfli hüquqi yardım haqqında müqavilələri oxşar və fərqli cəhətlərinə görə müəyyən formalarda qruplaşdırmışdıq. Lakin dövlətimizin imzalamış olduğu hüquqi yardım haqqında ikitərəfli müqavilələrin hər birində vərəsəliklə bağlı kolliziya normalar mövcud deyildir. Məsələn, hüquqi yardım haqqında Türkiyə Respublikası ilə 2002-ci ildə, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri ilə 2006-cı ildə, Mərakeş Krallığı ilə 2011-ci ildə bağlanmış müqavilələrdə yalnız məhkəmə tapşırıqları və qərarlarının tanınması və icrası ilə bağlı müddəalar nəzərdə tutulur.

Beynəlxalq məhkəmə aidiyyətinin müəyyən edilməsində əsas kimi hesab edə biləcəyimiz həm çoxtərəfli, həm ikitərəfli hüquqi yardım haqqında müqavilələrdə məhkəmə aidiyyətinin müəyyən edilməsində fərqli rejimlərin müəyyən edildiyi aydın oldu. Məsələn, Gürcüstan və Azərbaycan həm Minsk konvensiyasının üzvüdür, həm də aralarında ikitərəfli hüquqi yardım haqqında müqavilə mövcuddur. Bu müqavilələrin normaları isə bir-birinə ziddiyyət təşkil edir. Belə ki, çoxtərəfli müqavilə daşınar əmlaka münasibətdə məhkəmə aidiyyətini müəyyən edən zaman son daimi yaşayış yerini əsas götürdüyü halda, ikitərəfli müqavilənin norması vətəndaşlıq prinsipini əsas götürür. Bu zaman belə bir sual yaranır ki, beynəlxalq məhkəmə aidiyyəti hansı müqavilə əsasında müəyyən edilir? Daha doğrusu hansı müqavilənin normaları bunu müəyyən etməkdə əsas hesab olunur? Digər paraqrafda qeyd etdiyimiz kimi ikitərəfli müqavilələrlə çoxtərəfli müqavilələrin normaları arasında ziddiyyət olduğu zaman ikitərəfli müqavilənin normaları daha xüsusi hüquqi rejim yaratdığı üçün onun normaları daha üstün hüquqi qüvvəyə malikdir. Bir şərtlə ki, onun normaları çoxtərəfli beynəlxalq müqavilənin imperativ normaları ilə ziddiyyət təşkil etməsin.

Həm çoxtərəfli, həm ikitərəfli müqavilələr tərəfimizdən araşdırıldı. Bu araşdırılmanın nəticəsi olaraq müəyyən məsələləri qeyd edə bilərik. Həm vərəsəliklə bağlı ikitərəfli müqavilələrdə, həm 1993-cü il Minsk, həm də 2002-ci il Kişinyov Konvensiyasında müəyyən oxşar müddəalar nəzərdə tutulur. Bu oxşarlıqlardan ilki kimi biz miras əmlakın daşınar və daşınmaz miras əmlaklar olaraq bölünməsinə göstərə bilərik. Digər məsələ isə daşınmaz əmlakla bağlı həmin müqavilələrdə nəzərdə tutulan müddəalardır. Qeyd olunan bütün o müqavilələrdə bu məsələ ilə bağlı məzmunu eyni olan normalar nəzərdə tutulmuşdur. Həmin müddəalarda birmənalı olaraq qeyd olunur ki, daşınmaz miras əmlakın yerləşdiyi yerin məhkəmələri bütün hallarda səlahiyyətli yurisdiksiya hesab olunurlar. Bu baxımdan 2002-ci il Kişinyov Konvensiyasının, eləcə də hüquqi yardım haqqında ikitərəfli müqavilələrin daşınmaz əmlakla bağlı müvafiq müddəası müstəsna aidiyyət kimi qiymətləndirilir. Müstəsna səlahiyyət isə tərəflərin razılığı ilə dəyişdirilə bilər.

Beynəlxalq vərəsəlik münasibətlərində beynəlxalq məhkəmə aidiyyətinin müəyyən edilməsi ilə bağlı özündə norma nəzərdə tutan digər bir sənəd kimi yuxarıda da qeyd etdiyimiz 2012-ci ildə Avropa İttifaqı tərəfindən qəbul olunan Reqlamenti qeyd edə bilərik. Müvafiq reqlamentin 4-cü maddəsi “Ümumi yurisdiksiya” adlanır. Reqlamentdə beynəlxalq xarakterli vərəsəlik münasibətlərinin tənzimlənməsi universal qaydada nəzərdə tutulmuşdur. Eyni zamanda bu sənəddə yurisdiksiya da vahid formada müəyyən olunmuşdur. Belə ki, sənədin 4-cü maddəsində qeyd olunur ki, vərəsəlik münasibətlərində beynəlxalq məhkəmə aidiyyətinin müəyyən edilməsi şəxsin son yaşayış yeri prinsipi əsasında müəyyən olunur. Reqlamentdə miras əmlakın daşınar və daşınmaz əmlaklar olması ilə bağlı fərqləndirmə aparılmır. Reqlamentdə eyni zamanda son daimi yaşayış yeri (lex domicile) və ya vətəndaşı olduğu dövlət (lex patriae) terminlərindən istifadə olunmur. Yeni reqlamentin müddəalarına əsasən miras əmlak daşınar və ya daşınmaz miras əmlak bölgüsü etmədən, ölmüş şəxsin son yaşayış yeri (habitual residence) prinsipi əsasında ümumilikdə beynəlxalq vərəsəlik münasibətlərində yurisdiksiya müəyyən edilir. Reqlamentin bu maddəsi bizim MPM-in 443.0.11-ci maddəsinin ikinci hissəsi ilə oxşarlıq təşkil edir. Belə ki, qeyd etdiyimiz kimi bizim qanunvericiliyimizdə də məhkəmə aidiyyəti miras əmlakı daşınar və daşınmaz miras əmlaklara bölmədən səlahiyyətli yurisdiksiyanı müəyyən edir.

Məhkəmə və digər tətbiqedici orqanlar beynəlxalq müqavilələri tətbiq etməklə ilk növbədə dövlət orqanı olaraq, səlahiyyətlərinə aid olan və beynəlxalq müqavilələrlə tənzimlənən məsələlər üzrə Azərbaycanın götürdüyü öhdəliklərin yerinə yetirilməsini təmin edirlər (“Beynəlxalq müqavilələrinin bağlanması, icrası və ləğv edilməsi qaydaları haqqında” 1995-ci il Qanunu, m.17). Əgər məhkəmə və ya inzibati orqan qərar qəbul edərkən beynəlxalq müqavilənin müddəalarını, beynəlxalq adət hüquq normalarını və ya hər hansı digər beynəlxalq hüquqi normaları rəhbər tutursa, onda beynəlxalq hüquq milli hüquq sistemində mənsub olan dərəcədə fəaliyyət göstərir [7, s. 5]. Vərəsəlik münasibətlərinin xarakterini, bu münasibətlərin səmərəli tənzimlənməsini, eləcə də qəbul etdiyi qərarın təminatlı olmasını nəzərə alaraq, məhkəmə hansı formada, müstəqil, birgə və ya prioritet tətbiq edilməsindən asılı olmayaraq ilk növbədə müvafiq münasibətlə bağlı olan beynəlxalq sazişlərə müraciət etməlidir. Bu zaman məhkəmə ilkin olaraq müvafiq məsələ ilə bağlı səlahiyyətli olmasını (beynəlxalq məhkəmə aidiyyəti) müəyyən etməlidir.

Məqalənin sonunda nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, MPM-in 443.0.11-ci maddəsində qeyd olunan vəsiyyət edən şəxs termini yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi özündə miras qoyan şəxs terminini ehtiva etmir. Məhz bu baxımdan həm “Normativ hüquqi aktlar haqqında” Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Qanununun 56.0.2-ci maddəsini nəzərə alaraq, eyni zamanda vəsiyyət edən şəxs termini Azərbaycan Respublikası məhkəmələrinin beynəlxalq vərəsəlik münasibətlərində beynəlxalq məhkəmə aidiyyətini tam müəyyən etmədiyini nəzərə alaraq, MPM-in 443.0.11-ci maddəsində nəzərdə tutulan vəsiyyət edən şəxs termini miras qoyan şəxs termini ilə əvəz edilməli və ya həmin maddəyə əlavə olaraq qanun üzrə vərəsəlik münasibətlərində beynəlxalq məhkəmə aidiyyətini müəyyən edən bənd əlavə olunmalıdır.

Eyni zamanda qeyd edək ki, beynəlxalq məhkəmə aidiyyətinin müəyyən edilməsi üzrə ikitərəfli hüquqi yardım haqqında müqavilələr müxtəlif qruplara bölünür. Bu zaman həmin ikitərəfli hüquqi yardım haqqında müqavilələrdə daşınar miras əmlakla münasibətdə beynəlxalq məhkəmə aidiyyəti vətəndaşlıq, son daimi yaşayış yeri prinsipi, daşınmaz miras əmlakda isə vahid olaraqdan əmlakın yerləşdiyi yer prinsipi əsasında müəyyən olunur. Nəhayət digər qrup müqavilələr isə özündə daşınar mirasla bağlı xüsusi norma nəzərdə tutan və ən sonuncu, ümumiyyətlə, özündə xarici elementli vərəsəlik münasibətlərində beynəlxalq məhkəmə aidiyyətinin müəyyən edilməsi ilə bağlı norma nəzərdə tutmayan müqavilələrdir. Göründüyü kimi beynəlxalq məhkəmə aidiyyəti ilə bağlı dövlətimizin tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr ilə Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunvericiliyi arasında ziddiyyətin olması aşkardır. Bu ziddiyyətin aradan qaldırılması istiqamətində Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 151 və MPM-in 13.3-cü maddələrinin müddəaları nəzərə alınmalıdır. Bu müddəalara əsasən, beynəlxalq müqavilələrlə Azərbaycan Respublikasının normativ aktları arasında ziddiyyət olduqda beynəlxalq müqavilənin normaları tətbiq edilir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Allahverdiyev, S.S. Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq xüsusi (mülki) hüquq kursu. Dərslik. II nəşr / S.S.Allahverdiyev. – Bakı: Hüquq Yayın Evi nəşriyyatı, - 2021. – 840 s.
2. Dəmirov, İ.Z. Beynəlxalq xüsusi hüquq və beynəlxalq mülki prosesin qarşılıqlı əlaqəsi / hüq. fəl. dok. elm. dər. alm. üçün diss. /Bakı, -2014. -187 s.
3. İbayev, B.Ə. Beynəlxalq mülki proses. Dərslik / B.Ə.İbayev. - Bakı: Elm, - 2005. - 548 s.
4. Musab, İ. Miras Hukukuna İlişkin Dava ve İşlerde Türk Mahkemelerinin Milletlerarası Yetkisi: [Elektron resurs] // Public and Private International Law Bulletin, 41(2), 02.12.2021 URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1960171-54>
5. Mesut, A. Yabancılik ünürünün mahiyeti ve yargılamadakı rölü: [Elektron resurs] // Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, -2014, Özel sayı, - 1025-1066 s. URL:<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/756064-52>
6. Ануфриева, Л.П. Международное частное право. В 3-х т. Том 1. Общая часть. Учебник / М: Издательство БЕК, - 2002, 288 с. Том 2. Особенная часть; Учебник. М: Издательство БЕК, - 2000, - 656 с.
7. Гетьман-Павлова, И.В. Международное частное право. Учебник для магистров / И. В. Гетьман-Павлова. - 4-е изд., перераб. и доп. - М.: Издательство Юрайт, 2013. - 959 с.
8. Медвед, И.Г., Ярков, В.В. О некоторых проблемах разрешения международных наследственных споров: [Электронный ресурс] // Закон, - 2014. № 8. URL: <https://base.garant.ru/57518846/>

**Ханумана Кафарова доктор философии по праву, преподаватель кафедры
«Международное частное право и европейское право»
Бакинского государственного университета.
Э-почта: xanim84.84@mail.ru**

Резюме

В статье анализируется автором вопрос о правильном определении юрисдикционной коллизии в частных международных наследственных отношениях. В этом направлении был проведен сравнительный анализ правовых систем. Проанализированы нормы международных многосторонних и двусторонних договоров, выступающие в качестве основного источника определения международной подсудности, исследованы в сравнении с нормами национального законодательства.

Ключевые слова: подсудность, договор, завещание, национальное законодательство.

**Khanimana Gafarova
Doctor of Philosophy in Law,
Lecture of Private International Law
and European
Law Baku State University
e-mail: xanim84.84@mail.ru**

Summary

The article analyzes the author's question of the correct definition of a jurisdictional conflict in private international inheritance relations. A comparative analysis of legal systems was carried out in this direction. The norms of international multilateral and bilateral treaties, which act as the main source of determining international jurisdiction, are analyzed and studied in comparison with the norms of national legislation.

Keywords: jurisdiction, contract, will, national legislation.

Məqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi: 24.05.2024

Çapa qəbul tarixi: 23.08.2024